

Насильство як форма порушення психологічних меж особистості

У статті аналізуються особливості порушення психологічних меж особистості та їх місце в системі інших психологічних понять. Розглядається специфіка виникнення та прояву насильства, його вплив на особливості побудови міжособистісних стосунків, розвиток індивіда.

Ключові слова: психологічні межі особистості, насильство, агресія, маніпуляція, “sexual harassment”.

В статье анализируются особенности нарушения психологических границ личности и их место в системе других психологических понятий. Рассматривается специфика возникновения и проявления насилия, его влияние на особенности построения межличностных отношений, развитие индивида.

Ключевые слова: психологические границы личности, насилие, агрессия, манипуляция, “sexual harassment”.

Постановка проблеми. Актуальність соціально-психологічних досліджень взаємозв'язку насильства та психологічних меж особистості зумовлена розміщенням цих понять в одній площині психологічного аналізу. Сьогодні ці поняття не досить ґрунтовно описані й досліджені в літературі, існують різні погляди щодо їх співвідношення, тому ця проблема потребує подальшого ретельного наукового аналізу.

“Особливо слід підкреслити підвищену віктимність “Я”, котре за рахунок низької структурованості й слабкості меж легко ставало жертвою чужого вторгнення...” – пише Е.Т.Соколова, характеризуючи свою психосоматичну пацієнтку [1]. Аналізуючи випадок, який торкається немотивованого підліткового злочинця Т. В. Снегірьова також використовує поняття меж: “...причина відхилення поведінки підлітка криється в тому просторі внутрішньосімейних, міжособистісних взаємин, де межі між вчинком одного і вчинками іншого стерті” [2].

Проблема цілісності “Я”, непорушності меж особистості володіє високим теоретичним і особливо практичним значенням, тому що кожен психотерапевтичний (або потенційно такий) випадок пов'язаний з одним із різновидів насильства по відношенню до ідентифікованого пацієнта – фізичного або емоційного, в формі пасивної маніпуляції або вираженої агресивності та жорстокості [3-9].

Виходячи з цього, метою статті є аналіз специфіки взаємозв'язку насильства та психологічних меж особистості, а також їх впливу на формування та розвиток особистості.

Мета дослідження: створити описову модель насильства, опираючись на поняття і принципи психологічних меж особистості.

Завдання: розкрити і описати механізм психологічних меж через який передається насилля.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агресивні дії у людини можна спостерігати вже в наймолодшому віці. У перші роки життя агресія виявляється майже виключно в імпульсивних нападах впертості, які не піддаються управлінню дорослих. Виражається це найчастіше спалахами злості або гніву, що супроводжуються криком, бриканням, кусанням, забіякуватістю. Невдовзі на перший план все активніше висуваються конфлікти і сварки з ровесниками, пов'язані з володінням речами, найчастіше іграшками. Це наводить на роздум про те, що дитина включає власні речі, в тому числі й іграшки, у внутрішні межі "Я" і розглядає їх як частини самого себе. Недиференційованість і злиття всіх частин "Я" призводить до неможливості встановлення контакту з оточенням в цій сфері відносин. Тому природно, що дитина сприйматиме прохання мами "Дай погратися своєю машинкою цьому хлопчикові!" майже як еквівалентну – відторгнути частину власного "Я". Зрозуміло, що реакцією буде цілковита фрустрація.

Крім того, спостереження за конфліктами дітей під час ігрової діяльності дозволяють висунути припущення про те, що кожна дитина має власне коло іграшок, яке вона включає у внутрішні межі "Я". Конфлікти між дітьми, пов'язані з володінням речами та іграшками, виникають, коли ці межі перетинаються, тобто декілька дітей бажають отримати одну і ту ж іграшку або одна з них намагається розширити свої межі шляхом експансії (захоплення) чужих іграшок.

У цілісне відчуття власного "Я" дуже великий вклад вносить тіло, яке має фізичні межі, що визначають, хто ми [10]. З одного боку, в нас є здатність відкрити своє фізичне "Я" для чогось хорошого та інтегрувати його. Наприклад, ми можемо відкриваючи рот, насолоджуватися смаком їжі. Ми, можемо відкрити наші очі і насолоджуватися витвором художнього мистецтва. Ми можемо дозволити музиці проникати в наші вуха. І взагалі, у нас є можливість керувати тим, що проникає в наше тіло. З іншої сторони, ми можемо вирішувати триматися подалі від чого-небудь поганого, коли воно намагається проникнути в наше тіло. Ми можемо викликати блювання, щоб позбавитися від зіпсованої їжі,

закрити очі, коли світло занадто яскраве, закрити вуха, якщо звук різкий і неприємний.

Порушити фізичні межі людини, без її на те згоди – означає акт насилля. Першим наслідком порушення чийось тілесних меж – є те, що людина, межі якої були порушені, відчувається більше річчю, ніж особистістю. Так, батьки, не поважаючи право власності людини, можуть перейти межі своєї дитини, лупцюючи її, закриваючи в невлаштованих місцях, змушуючи перебувати довгий час у незручній позі або ж змушуючи їсти проти волі. Внаслідок цього діти втрачають контакт зі своїм тілом і не можуть повністю контролювати його. Вони звикають, що інші можуть робити з ним все, що захочуть.

Проаналізувавши основні підходи до визначення агресії, можна зробити висновок, що всі вони значною мірою зорієнтовані на фізичні (предметні) прояви та їх наслідки, а шкода розглядається як тілесна (фізична травма) або матеріальна [11; 1; 13]. Це не виправдано звужує реальну сферу прояву агресії і насилля в соціумі. Достатньо вказати на змістовно соціальний характер взаємодії і психіки людей [14], наслідком чого є сприйняття людиною навіть чисто матеріальних втрат і фізичних травм, перш за все, через психологічну “призму” стосунків з іншими людьми та через стосунки з самим собою. У ряді випадків це прямо або опосередковано визнається, зокрема, в практиці судових позовів по відшкодуванню моральних збитків, щодо сексуального насилля, сексуальної експлуатації та інших порушень меж особистості. Можливо, особливо чітко визнання психологічної агресії і психологічного насилля виступає в розповсюдженні на Заході системи обмежень і покарань по причині так званого “sexual harassment” (що, зазвичай, перекладається як “сексуальні домагання”), кваліфікація якого носить переважно соціально – психологічний характер.

Крім того, англійський дослідник проблеми сексуального насильства в сім’ї Peter Dale вважає, що в основі будь-якої форми насильства, у тому числі й сексуального, лежить насильство емоційне, депривація, відкидання, яке автор називає “особливо підступним” і таким, що “заподіює значну шкоду розвитку особистості й формуванню копінгових механізмів” [16].

M.Chang і F.Leventhal, які досліджують феномен “домашнього насильства” (battering) стосовно жінок, вважають, що, крім сексуального примусу, до менш помітних форм сексуального насильства відносяться приниження, спокушання, маніпуляторське ставлення [15].

В англomовній психологічній літературі основними термінами в області проблематики насильства є збірні терміни “abuse” (образ, лайка, жорстоке поводження, зневага, зловживання, експлуатація, спокушання) і “neglect” (зневага, ігнорування, забування, відсутність турботи).

Під насильством так чи інакше найчастіше розуміють фізичну дію, але не слід робити помилку, яку здійснює багато хто, – забувати, що людина істота не тільки тілесна, а й духовна, і психологічними засобами людину, чи то дитина, чи дорослий, можна скривдити не менше, ніж фізичним насильством [17].

Тому в поняття “насилля” зазвичай вкладають, в першу чергу, застосування фізичної сили до будь-кого і також примусовий вплив на когось, порушення особистої недоторканості і, по-третє, пригноблення і беззаконня [18]. У цих словникових тлумаченнях присутні як фізичні, так і соціально – психологічні прояви насилля.

В процесі насильства одна людина нав’язує себе, свої цілі і норми іншій, прагнучи підпорядкувати її своїй волі. Насильство є узурпацією людської свободи в її наявному бутті, зовнішньому вираженні.

Спроба вибудувати термінологію психологічного насилля здійснена А. Б. Орловим стосовно дитячо-батьківських стосунків. Його визначення звучить так: “Психічне (поведінкове, емоційне та ін.) насилля – свідоме маніпулювання дорослими дитиною як об’єктом, ігнорування її суб’єктивних характеристик (свободи, гідності, прав тощо), або руйнівні стосунки прив’язаності між дорослими та дитиною, або, навпаки, фіксуючі ці стосунки і, цим самим, провокуючі різні деформації і порушення психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного, особистісного) розвитку” [19].

Людина із гармонійно сформованими межами буде чітко усвідомлювати межі свого тіла і вимагати поваги до них від оточуючих, тим самим не дозволяючи втручатись у свої особистісні межі. Таке ставлення стосується не всіх. Тобто, людина повинна мати таких людей, яких би вона допускала у свої межі (кохана людина, сім’я). Тим самим проявляється гнучкість меж. Так само і з фізичним простором – територією. Людина повинна знати межі своєї території, а також території іншої людини, при цьому люди керуються територіальним інстинктом: друг – це людина, яка живе на тій самій території, від якого не треба захищатись, і до якого можна повернутись спиною.

Поведінкова сфера особистості з гармонійно сформованими межами характеризується впевненістю, адекватністю та доцільністю.

Якщо розглядати людей із несформованими, або розмитими межами у стосунках з іншими людьми, то їх можна характеризувати як таких, які не в змозі приймати щоденні рішення без допомоги зі сторони; які мають „погоджувальну” позицію, що проявляється у згоді з оточуючими, без будь-якого супротиву і аналізу ситуації; таких, які не в змозі скласти та перетворити в реальність плани та ініціативи. Вже саме складання плану викликає ускладнення та вагання. Думка про погану оцінку співпадає з думкою, що цього робити не слід. Така людина може почати якусь активність, але необхідність постійно радитись із оточуючими призводить до того, що поради, які дають люди, що не бажають заглиблюватись у суть проблеми, призводять до зупинки власних дій. Отже, людина не реалізовує себе.

Люди із несформованими, або розмитими межами не знають, де закінчується їх особистість і де починається особистість іншої людини. Не маючи можливості по-справжньому переживати свої емоції, вони опиняються під дуже сильним впливом тих емоцій, які виникають в інших людей. Це стосується таких емоцій, як депресія, злість, роздратування, щастя, які перейняті від інших, тих, які знаходяться у безпосередньому оточенні.

Для людей із несформованими, дифузними, або прозорими межами характерне прагнення до створення враження. У зв'язку із відсутністю ефективної внутрішньої референтності, для них необхідно, щоб інші сприймали їх так, як би вони самі цього хотіли. Життя таких людей структурується навколо думки, пов'язаної з тим, що інші думають про них. Головною метою є спроба вгадати бажання оточуючих і вдовольнити його. Якщо їм вдасться стати такими, якими їх бажують бачити оточуючі, вони будуть почувати себе в безпеці. Тобто межі між такою людиною та іншою людиною розчинені.

Несформованість, або дифузність меж проявляється і відносно речей, фізичного тіла, часу тощо. У людини з дифузними психологічними межами, емоційна сфера характеризується нестійкістю, неусвідомленістю. У такому випадку емоційним станам приписуються неадекватні причини, що призводять до необґрунтованих вчинків або емоційного виснаження. Спроби покращити ситуацію часто супроводжуються пошуком „опори”, у ролі якої можуть виступати інші люди, певна діяльність (робота, посада, високий соціальний статус), матеріальні статки, сім'я, релігія та інші вірування і переконання. Опорою може виступати прагнення людини побудувати таку модель світу, яка була б найбільш прийнятна. Для цього можна використати різноманітні засоби, які

дозволяли б сприймати реальність вибірково, бо взагалі її не бачити (алкоголь, наркотики тощо). Знаходження “опори”, яка найефективніше “захищає” від невпевненості та робить людину захищеною, викликає розвиток психологічної, а пізніше й фізичної залежності.

Відповідно до вищезазначеного, поведінкова сфера особистості із дифузними межами психологічного простору, характеризується в тій чи іншій мірі неадекватністю, невпевненістю, імпульсивністю, непослідовністю та залежністю.

В кризові періоди становлення “Я” системні порушення психологічних і тілесних меж особистості у вигляді депривації і симбіозу, сексуальних зазіхань і надмірних тілесних покарань створюють викривлену ситуацію для розвитку особистості та самосвідомості дитини. Формується особлива особистісна організація, що характеризується дифузною самоідентичністю та полізалежним когнітивним стилем. Розщеплення, як базовий захисний механізм, забезпечує поперемінне співіснування в самосвідомості тендітного, залежного “Я” і агресивного, грандіозного “Я”, а “зламани” внаслідок насильства тілесні і психологічні межі, в поєднанні з невтолюваним афіліативним голодом, створюють підвищену готовність до віктимності широкого спектра.

Переклавши на мову меж усе вищесказане, можна дати наступне визначення насильства. “Насилля” – це порушення індивідуальних меж особистості, яке здійснюється без забезпечення соціальної та психологічної безпеки індивіда, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної чи матеріальної шкоди.

Особлива увага в даний час приділяється феномену порушення фізичних та емоційних меж як наслідку насильства, пережитого в дитинстві, в результаті якого травматичний досвід хроніфікується. Вторгнення спричиняє порушення відносин із власним тілом, яке включає не тільки зміну позитивного відношення до нього, але і спотворення тілесної експресії, стилю рухів. До, так званих, “відстрочених ефектів травми” більшість дослідників відносять ще й такі наслідки, як порушення Я-концепції, почуття провини, депресія, труднощі в міжособистісних взаємовідносинах і сексуальні дисфункції (Levy et al., 1995; Jehu, 1988; Cahill 1991 a, b).

У даний час представники різних теоретичних орієнтацій визнають патогенний вплив фізичного і психологічного насильства, куди входять, окрім сексуальних домагань, тілесних покарань і неадекватних батьківських установок ще й різного роду маніпуляторства, на особистість і психіку дитини (Гльїна, 1998).

У російськомовній літературі термін “маніпуляція” (маніпулювання) використовувався до тепер (і в більшості продовжує

використовуватися) здебільшого з негативною конотацією. Робота Е. Л. Доценка “Психология манипуляции” [22] внесла суттєвий вклад у визначення терміна “маніпуляція” і створила основу для його більш конкретного вживання. Ось запропонована ним дефініція: “Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне використання якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, які не співпадають з її актуально існуючими бажаннями” [22].

Чітко пробудовані психологічні межі особистості забезпечують психологічний захист від маніпуляцій. У психологічній літературі поняття “психологічний захист” тісно пов’язане з поняттям цілісності особистості. Особлива увага приділяється самооцінці, почуттю впевненості, самоповазі, Я-концепції, уявленням про себе, індивідуальності. Відбувається це через те, що цілісне “Я” захищає саме себе, свої прояви і якості. У відповідь на порушення або загрозу порушення психологічних меж, яке здатне завдати шкоди цілісності особистості або її індивідуальній відособленості, виникає захист в умовах міжсуб’єктної боротьби. Такий захист називається психологічним захистом.

Розуміння своїх психологічних меж дозволяє людині говорити “ні” непотрібним, некорисним речам, всьому тому, що неправомірно зазіхає на безцінні ресурси особистості: час, здоров’я, енергію, гроші, увагу. Слово “ні” – це також межа, яка охороняє особистість від непотрібних зобов’язань, чужого тягаря. Вміння говорити “ні” це навик, який треба виробляти, що вимагає часу і постійності. Це необхідно для збереження психологічних меж. Такий навик корисно виробити тим людям, які відчувають, що ними постійно користуються, що вони не володіють своїм життям.

Психологічні межі особистості визначають особисту відповідальність, а гармонійно сформовані психологічні межі особистості дають людині необхідну внутрішню силу, за умови наявності якої маніпулювати або управляти нею стає неможливо.

Висновки. Отже, поняття “психологічних меж” та “психологічного простору” особистості є досить конструктивні й евристичні. Можна запропонувати ряд напрямків їхнього застосування в соціальній, сімейній психології у практиці виховання й психотерапії. При розгляді таких дефініцій, як агресія, маніпуляція, насилля нам вдалося виявити досить чіткі посилення на втручання в психологічні межі особистості. Перейти психологічні межі людини без її на те згоди – означає акт насилля. Звідси випливає закономірність висновку про те, що насилля вбудоване в структуру взаємовідносин між людьми як спосіб порушення психологічних меж один одного. І тільки люди з гармонійно функціонуючими

психологічними межами особистості здатні будувати здорові взаємовідносини. Взаємовідносини, в яких люди переживають радість від спілкування, а не сором, провину чи роздратування.

Перспективні напрями дослідження. Розв'язання розглянутої проблеми вимагає подальших комплексних досліджень, що може бути реалізовано завдяки розробці психологічної системи нейтралізації проявів агресії та маніпуляції через формування гармонійно функціонуючих психологічних меж особистості.

Список використаних джерел

1. Соколова Е.Т. “ Где живет тошнота? ” / Е.Т.Соколова. – Психологическое консультирование и психотерапия. Хрестоматия. – М., 2001 – С.212-225.
2. Снигерева Т.В. Кража / Т.В.Снигерева // Психологическое консультирование и психотерапия. Хрестоматия. – М., 2001 – С.226-254.
3. Нартова-Бочавер С.К. Понятие “психологическое пространство личности” и его эвристические возможности / Нартова-Бочавер // Психологическая наука и образование. – 2002. – №1. – С. 35-42.
4. Нартова-Бочавер С.К. 140 вопросов семейному психологу / С.К.Нартова-Бочавер, Г.К.Кислица, А.В.Потапова. – М., 2002. – С. 69-75.
5. Валединская О.Р. Личное пространство человека и возможности его “измерения” / О.Р.Валединская, С.К.Нартова-Бочавер // Психология зрелости и старения. – М.: Лето, 2001. – С. 60 – 77.
6. Курбаткина Ю.В. Процесс сепарации и индивидуации с точки зрения традиций объектных отношений и Я-психологии / Ю.В.Курбаткина // Психология и жизнь. – М.: МОСУ, 2001. – Вып. 2. – С. 75 – 82.
7. Матвийчук Е.А. Личное жизненное пространство мальчиков и девочек / Е.А.Матвийчук // Психология и жизнь. – М.: МОСУ, 2000. – Вып. 1. – С. 14-20.
8. Нартова-Бочавер С.К. Ребенок в карусели развода / С.К.Нартова-Бочавер, Н.В.Малярова, М.И.Несмиянова, Е.А.Мухортова. – М., 2001. – С. 47-53.
9. Нартова-Бочавер С.К. Развитие жизненного пространства ребенка в онтогенезе / С.К.Нартова-Бочавер // Стратегия дошкольного образования в XXI веке: проблемы и перспективы. – М., 2001. – С.280.
10. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т.Соколова. – М.: Издательство МГУ, 1989. – С. 51.

11. Тарновська О. Агресія як предмет дослідження / О.Тарновська, А.Бородіна // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – 2001. – Вип. 122. – С. 40-44.
12. Чаговець Л. Психологічні особливості агресивності старших підлітків / Л.Чаговець. – Психолог. – 2004. – №15. – С. 16-18.
13. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / А.А.Реан // Психологический журнал. – 1996. – №5. – С. 3-18.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П.Бергер, Т.Лукман. – М., 1995.
15. Levy F., Pines Fried J., Leventhal F. (eds). Dance and other expressive therapies: when words are not enough, N.Y., Routledge, 1995.
16. Palmer St., McMahon G., (eds). Handbook of counselling. London, Routledge, 1997.
17. Насилие и социальные изменения / М.М.Пиксаковой, А.М.Синельникова: Литограф, 2000. – 224 с.
18. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. – М., 1992.
19. Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье — определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи / А.Б.Орлов // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3.
20. Cahill C., Llewelyn S. P., Pearson C. Treatment of sexual abuse which occurred in childhood: A review. // British Journal of Clinical Psychology, 1991, 30(1), pp. 1 – 11.
21. Cahill C., Llewelyn S. P., Pearson C. Long-term effects of sexual abuse which occurred in childhood: A review. // British Journal of Clinical Psychology, 1991, 30(2), pp. 12 – 21.
22. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л.Доценко. – М., 1997. – С. 59.

In the article the features of psychological boundaries of identity and their place in the system of other near on maintenance psychological concepts are analyzing. It is examining the specific of forming and display of violence, his influence on the features of construction of interpersonally relations, development of individual.

Keywords: psychological boundaries of identity, violence, aggression, manipulation, “sexual harassment”.

Отримано: 22.02.2012 р.